

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı / Issue: 49
Sayfa/Page: 161-174
ISSN: 1302-6879

**Gurluların Var Olma Mücadelesinde Bir Dönüm Noktası:
Âhengerân Savaşı (400/1010-1011)***
*A Turning Point in the Struggle of Existing of the Ghurids:
The Battle of Agangaran (400/1010-1011)*

• **VURAL ÖNTÜRK***

*Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van / Türkiye.
Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of History, Van / Turkey.
vuralonturk@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9590-8243

Makale Bilgisi | Article Information
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 11/05/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 07/07/2020
Yayın Tarihi / Date Published: 30/09/2020

Atrf: Öntürk, V. (2020). Gurluların Var Olma Mücadelesinde Bir Dönüm Noktası: Âhengerân Savaşı (400/1010-1011). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49, 161-174

Citation: Öntürk, V. (2020). A Turning Point in the Struggle of Existing of the Ghurids: The Battle of Agangaran (400/1010-1011). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 49, 161-174

Öz

Gurlular 552-612/1157-1216 yılları arasında Gazne ve Herat sınırlarında bulunan Afganistan'ın dağlık bölgesinde bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin kuruluşundan önce hanedana mensup şahsiyetlerin bölgede federatif bir şekilde hüküm sürdükleri bilinmektedir. Bağımsızlığa giden süreç yaklaşık olarak iki yüz yıl sürmüştür. X. asrın ortalarından itibaren Gur hanedan üyelerinin komşu devletlerle birtakım mücadelelere giriştikleri görülmektedir. Bunlardan ilki Gazneliler Devleti'dir. 352/963 yılında Gazne şehrinde Alptegin tarafından temelleri atılan bu devlet, Sebüktegin zamanında sağlam temeller üzerine oturtulmuş ve teşkilatlı bir yapıya bürünmüştür. Mahmud b. Sebüktegin'in hüküm sürdüğü yıllar ise (388-421/998-1030) Gazneli Devleti'nin en parlak dönemini ihtiva etmektedir. Gurulu-Gazneli münasebetlerinin Sebüktegin'in iktidarı zamanında başladığı, kaynaklardan anlaşılmaktadır. Karşılıklı ilişkilerin pek de dostane bir hal almadığı bu dönem ve yaşanan savaşlar Gur bölgesinin doğu kısmının Gaznelilerin hâkimiyeti altına geçmesi ile neticelenmiştir. Ancak Sultan Mahmud döneminde Gurluların itaatten çıkmaları iki devleti bir kez daha karşı karşıya getirmiş ve yeni bir mücadele safhası başlamıştır. Gurulu-Gazneli askerî harekâtlarının en somut örneklerinden biri olarak sayılabilecek Âhengerân Savaşı, neticeleri itibarı ile her iki devlet için de en önemli savaşlardan biridir. Bu çalışmada zikredilen savaşa giden süreç ve bu savaşın sonuçları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gurlular, Gazneliler, Âhengerân Savaşı, Gazneli Mahmud, Muhammed b. Sûrî.

Bu makale Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen, danışmanlığını Doç. Dr. Abdullah DUMAN'ın yürüttüğü *Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi* başlıklı doktora tezinden üretilmiş olup Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2019-7767 kodlu proje ile mali olarak desteklenmiştir.

Abstract

Between the years 552-612 / 1157-1216, the Ghurids established an independent state in the mountainous region of Afghanistan, located on the borders of Gazna and Herat. It is known that personal figures belonging to the dynasty prevailed in the region before the establishment of this state. The process leading to independence took approximately two hundred years. It is seen that the members of the Gur dynasty have engaged in some struggles with the neighboring states since the middle of the X century. One of them is the Ghaznavid State. This state, whose foundations were laid in 352/963 in Gazna city by Alptegin, was built on solid foundations in the time of Sebüktegin and took on an organizational structure. The period that Mahmud b. Sebüktegin (388-421/998-1030) ruled is the brightest period of the Gazneli State. According to the sources it is understood that the relations between the Ghurids and the Ghaznavids started in the time of Sebüktegin's rule. This period, when the mutual relations did not become very friendly, and the wars that took place resulted in the eastern part of the Gur region, which came under the domination of the Ghaznavids. However, during the reign of Sultan Mahmud, disobedience of the Ghurids brought the once again a new struggle phase the two states. When taking into consideration the result of The Battle of Âhangaran, which can be considered as one of the most concrete examples of the Ghurids-the Ghaznavids military operations, it was one of the most important battles for both states. In this study, the process leading to the war mentioned and the results of this war were evaluated.

Keywords: The Ghurids, The Ghaznavids, The Battle of Agangaran, Mahmud of Ghaznavid, Muhammed b. Suri.

Giriş

Tarihte Gur bölgesi hakkında aktarılan bilgilerde işaret edilen kasaba ve kalelerin bugün mevcut olmayışı coğrafi olarak kesin bir tanım yapmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte kaynaklardan elde ettiğimiz çıkarımlara göre Gur bölgesi, Afganistan dâhilindeki Helmand¹ Vadisi ile Herat² kenti arasında kalan toprakların bir kısmına

¹ Bu isim dönemin diğer kaynaklarında *Hidmend*, *Hindemend*, *Hindmind* gibi farklı şekillerde zikredilmektedir. Bkz.: (el-Belâzurî, 2002: 571; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 26; İstahrî, 2015: 214; İbn Hordazbih, 2008: 51).

² Ebûbekir Tihriânî, Herat adında iki yer isminin olduğunu, bunlardan birisinin Afganistan'daki meşhur Herat şehri olduğunu ise bugünkü İran'da tarihî bir şehir ve bu şehrin merkezi olan Yezd ilinin Babek adlı yerleşim yerlerine bağlı bucaklardan biri olduğunu aktarmaktadır. Konumuzun geçtiği Herat, bugünkü Afganistan sınırları içerisinde, ülkenin kuzey batısında bulunmaktadır. Afganistan'ın batısında bulunan Herîrûd ırmağının kenarında çok eski dönemlerde kurulmuştur; adına çivi yazılı Eski Farsça kitâbelerde Haraiva, Avesta'da ve Grekçe metinlerde Aria, Areia şeklinde rastlanır. Batlamyus ve diğer Grek coğrafyacıları, bereketli Herîrûd vadisinde bulunan şehirler arasında Herat'tan da bahsederler. Büyük İskender'den sonra bu bölge Aria'daki İskenderiye adıyla anılır. Sâsâniler döneminde idarede söz sahibi olan dihkân ve merzûbânların yönettiği Herat, sınırda yer almasından dolayı bazen el

tekabül etmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1977: IV, 218). Bölge toprakları bugün Hazaristan³ olarak adlandırılmaktadır. *Târih-i Sistan* adlı eserde Sâm b. Nerîmân tarafından imar edildiği söylenen (Bahâr, 1381: 66) Gur bölgesi tanım olarak; Herat'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garcistan'ın güneydoğusu, Cüzçân, Ferahrûd, Herîrûd⁴ ve Murgâb⁵ nehirlerinin yöresindeki alanları ifade etmektedir. Hamdullah Müstevfi, Gur'un merkezi olarak Âhengerân⁶ vilâyetini zikretmektedir. Onun nakillerinden anlaşıldığına göre dördüncü iklimde bulunan Gur'un otuz köyü vardır. (Le Strange, 1919: 152; Siddiqui, 1996: XIV, 207; Dames, 1997: IV, 825). Büyük çoğunluğu engebeli arazilerden müteşekkil olan Gur bölgesinde dağların yüksekliği ortalama 3500 metre civarındadır. Bu yükseklik doğuda Hindukuş-Pamir taraflarına doğru gittikçe artmaktadır (Bosworth, 2002: XI, 399).

Gurlular Devleti'nin başkenti Fîrûzkûh'tur. Fîrûzkûh önceden Gur dağları, günümüzde ise Hazara dağları olarak adlandırılan bölgede XII. asırda tesis edilmiş gayet korunaklı bir şehirdir. Bu şehir kuruluş zamanındaki kısa bir süre hariç, yıkılışına kadar Gurlular Devleti'nin asıl payitaht merkezi olmuştur (el-Cüzçânî, 1342: I, 332; Ebû'l-Fidâ, 1740: 466; Raverty, 1881: I, 339; Hourcade, 1999: IX, 636; Pappel, 2007: XXI, 36; Köprülü, 1978: 655). Ana merkez olarak kullanılan Fîrûzkûh'un yanı sıra Gurluların batıya doğru ilerleyişleri netice-

değiştiren önemli bir askerî merkezdi. Hz. Osman döneminde sulh yolu ile İslâm topraklarına katılmıştır. Bkz.: Ebûbekir Tihriânî, 2001: 203; Uslu, 1998: XVII, 215.

³ Afganistan'da, Hazara ismi, Hirmend ve Tarnak vadilerinin doğu ve batı taraflarındaki dağlık alanda bulunan kavme verilen addır. Hudutları doğuda Hindukuş ve Kûh-i Baba'ya kadar, batıda Herat civarına ve Harûd vadisine kadar gider; bununla birlikte bu mıntikanın batı kısmı kabilelerine Çahar Aymâk ismi verilir ve Hazaralardan din ve dil itibarı ile ayrılırlar; zira Çahar Aymâklar Sünnî olup Türkçe konuşurlar; hâlbuki Hazaralar Şi'îdirler ve Farsça konuşurlar. Bunlar da asılları itibarı ile çeşrelerinin de gösterdiği gibi, Türk-Moğol ırkına mensupturlar. Hazara ismi şüphesiz, Türkçe ming ("bin") kelimesinin Farsçaya tercümesidir ve Moğol istilâ ordularının biner kişilik birlikleri ile alakadardır. Bütün bu araziye, sakinleri dolayısıyla Hazaristan yahut Hazaracat yani "binler" ismi verilmektedir. Bkz.: (Dames, 1998: V, 447-448; Yazıcı, 2011: XXIX, 484).

⁴ Kaynağını Gur ve Gazniyan arasındaki bölgeden alırdı. Herat bölgesinde tarımsal sulamada kullanılmaktaydı. Şehir içindeki birçok hayır kurumu ve kamu binasının da su ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı. Herat şehrine adeta hayat vermekteydi. Bkz.: (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 26).

⁵ Kaynağını Bâmiyân ve Gur dağlarından alan Murgâb Nehri Garcistan'dan geçerek Herat ve Merv şehirlerini sulardı. Bkz.: (Hâfız Ebrû, 1349: 27).

⁶ Herîrûd'un yukarı kesimlerinde halen bu adı taşıyan köy olmalıdır. Bkz.: (Aka, 1973: XXVII, 179). Bu konuda Bosworth ise Âhengerân adının merkezi Asya'nın diğer bölümlerinde de bulunduğunu, örneğin Taşkent ve Andican arasında böyle bir yer olduğunu bildirmektedir. Bkz.: (Bosworth, 1961: VI/2, 120, d.n. 12).

sinde 540/1145'da Bâmiyân, 569/1173-1174'da da Gazne ele geçirildi. Hanedan üyelerinin yöneticiliğine tayin edildiği bu iki şehir Gurlular bünyesinde özerk bir görünüm sergilemekteydi (Cüzcânî, 1342: I, 349; İbn Havkal, 2014: 341; Raverty, 1881: I, 364; Le Strange, 1919: 210, 212; Hourcade, 1999: IX, 637-638; Tarzi, 1988: III, 657-661; Barthold, 1990: 361; Bakır, 2004: 235; Yörükân, 2013: 374; Higuchi-Barnes, 1995: 287).

Gurlular hakkındaki bilgilerin tarih kitaplarında netleşmeye başladığı dönem Melik Muhammed b. Sûrî (388-401/998-1011) ile başlamaktadır. Bu arada Gurluların bütün yönleri ile tespit edemediğimiz dönem X. asır, Afganistan bölgesinde Gazneliler Devleti'nin de kuruluş sürecini içine almaktaydı. 366-387/977-997 yılları arasında Gazneli tahtında Sebüktegin bulunuyordu. Onun birkaç defa Gur dağlarına sefere çıktığı ve bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına alamasa da en azından vergiye tâbi tuttuğu anlaşılmaktadır: Sebüktegin tahta geçer geçmez ilk olarak Büst üzerine yürüdü. Burası Togan Tegin adlı bir Türk emîrin hâkimiyeti altındaydı. Ancak o, şehri Baytüz adlı başka bir Türk gûlama kaptırmış ve bunun sonucunda da Sebüktegin'den yardım istemişti. Büst'e gelerek Baytüz'ü yenilgiye uğratan Sebüktegin, Togan Tegin'in bir oğlunu rehine olarak göndermesi ve ayrıca yıllık yüz bin dinar vergi ödemesi koşuluyla şehri tekrar kendisine teslim etti. Ancak Togan Tegin sözünde durmayıp vergisini ödemesince Sebüktegin onu yenilgiye uğratarak Büst şehrini ele geçirdi (367/978). Daha sonra da Toharistân, Zemindâver, Bâmiyân, Doğu Gur ve KUSDÂR⁷ bölgelerine kadar hâkimiyet sahasını genişletti (al-Utbi, 1868: 26-29; İbnü'l-Esîr, 1986: VIII, 591; Cüzcânî, 1342: I, 329; Hamdullah Müstevfi, 1387: 313; Şebânkâreî, 1376: 36; Mîrhând, 1338: IV, 59; Hândmîr, 1333: II, 367-368; Avfi, 1324: 99; Muhammed Nazım, 1931: 30; Bayur, 1987: Merçil, 2007: 8; Bosworth, 2008: IV, 166; Merçil, 2009: XXXVI, 262; Durak, 2000: 16; Adalıoğlu, 2017: IV, 381).

Sebüktegin her ne kadar kuvvetli ve fiilen bağımsız hareket etse de gerçekte Sâmanî Devleti'ne bağlıydı. Bu arada Sâmanî Devleti'nin önde gelen iki Türk kumandanı Ebû Ali Simcûrî⁸ ve Fâik el-Hassâ⁹ kuvvetlerini birleştirerek Buhârâ'ya¹⁰ hâkim olmak istediler.

⁷ Mekrân'ın kuzeydoğu sınırlarında ve Hint hududu yakınlarında bulunmaktadır. KUSDÂR bölgesine Tûrân ismi de verilmektedir. (Le Strange, 1919: 408-410).

⁸ Babası Ebû'l-Hüseyn Simcûrî'den sonra Sâmanîler tarafından Horasân sipehsâlârlığına getirilen Türk kumandan. Bkz.: (Merçil, 2009: 263).

⁹ Ebû Ali'nin Horasân sipesâlârlığı yaptığı dönemde Herat yönetimi ile sorumlu Türk kumandan. Bkz.: Mîrhând,, 1338: IV, 59).

Sâmânî Hükümdarı II. Nûh (365-387/976-997) çareyi Sebüktegin'den yardım istemekte buldu. Nihayetinde Sebüktegin bu Türk kumandanları yenilgiye uğratarak Emîr II. Nûh'u büyük bir tehlikeden kurtardı (384/994). Bunun sonucunda da kendisine Belh¹¹ Toharistân, Bâmiyân, Gur ve Garcistan'ın idaresi verildi (al-Utbî, 1868: 207-218; Gerdizî, 1327: 369-374; Köymen, 2011: I, 46; Duman, 2013: 195; Merçil, 2008, 10; Güner, 2007: 228).

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Melik Muhammed b. Sûrî'nin Gur tahtına çıkmasından evvel, bölgenin Gazneli tabiiyetini kabul ettiği görülmektedir. Esasen bu tarihten itibaren Gurlu-Gazneli münasebetleri de başlamıştır. Melik Muhammed b. Sûrî'nin Gur emîrliğine geçişi esnasında Gaznelilerde de Mahmud b. Sebüktegin kardeşi İsmail'i yenilgiye uğratarak tahta geçmiş bulunuyordu (388/998) (al-Utbî, 1868: 207-218).

Cüzcânî, Ebû'l-Hasan el-Heysen b. Muhammed-i Nâbi'nin *Kısâs-ı Sâni* adlı eserinden istifadeyle Melik Muhammed b. Sûrî'nin Gurlu tahtına geçmesinin ardından bölge topraklarını hâkimiyeti altına aldığını kaydetmektedir. Yine Cüzcânî, Muhammed b. Sûrî'nin bazen Sultan Mahmud'a itaat ettiğini bazen de isyancı bir şekilde davranarak inatçı bir ruh hali sergilediğini, haraç ve silah göndermeyi reddettiğini bildirmektedir (Cüzcânî, 1342: I, 329). *Tabakât-ı Nâsiri*'de geçen bu ifadeler de Gurluların Sebüktegin döneminden başlamak üzere Sultan Mahmud döneminde de Gaznelilerin vassalı olduğu sonucunu çıkarılmaktadır.

Sûrî bir müddet sonra tamamen Gazneli tabiiyetinden ayrılarak bağımsız hareket etmeye, her fırsatta Gaznelilere karşı düşmanlık sergilemeye başladı. Onun bu tutumunda sahip olduğu asker sayısı ve güçlü kaleleri önemli rol oynuyordu. Sultan Mahmud bu durumdan oldukça muztarıptı. Muhammed b. Sûrî'nin güvencesinin yüksek rakımlı Gur dağları olduğunun farkındaydı (al-Utbî, 1868, 362; İbnü'l-

¹⁰ Zerefşân ırmağının aşağı havzasındaki büyük sahada yer alır; bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Şehrin denizden yüksekliği 220 metredir. Kara ikliminin tesiri altında olup kışları soğuk, yazları çok sıcaktır. Şehir 54/674 yılında Muâviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından fethedilmiştir. Sâmânîler devrinde şehrin tarihini yazan Nerşahî ve aynı sıralarda Buhârâ'ya gelen İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî gibi coğrafyacılar tarafından şehir, ayrıntılı bir şekilde anlatılarak büyük bir ilim ve kültür merkezi olduğu belirtilir. Bkz.: (Şeşen, 1992: VI, 363).

¹¹ Belh şehri Amuderyâ'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ Dağı'nın eteğinde kurulmuştur. Adını eski Farsçada Bahtriş, Avesta'da Bahti ve Grekçe-de Baktra şeklinde geçen Baktres'ten alır. Belh 42/662-663 ya da 43/664 yılında Kays b. Heysen tarafından fethedilerek İslâm topraklarına katılmıştır. Bkz.: (Yazıcı, 1992: V, 410).

Esîr, 1987: IX, 179; Mîrhând, 1338: IV, 785; Hândmîr, 1333: II, 601; Cüzçânî, 1342: I, 329).

Sultan Mahmud ile Muhammed b. Sûrî Arasında Gerçekleşen Âhengerân Savaşı (400/1010-1011)

Gazneliler ile Gurlular arasında kendi tarihlerinin birçok safhasında önemli mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelelerin Gazneli hükümdarı Sebüktegin dönemindeki safhasını kaynakların sunduğu ölçüde aktarmaya gayret ettik. Sultan Mahmud dönemine gelindiğinde ise iki taraf arasında yaşanan savaşlar kaynaklarda daha kesin bir biçimde yerini almıştır. Bu savaşlardan ilki ve en önemlilerinden birisi de az sonra ele alacağımız Âhengerân Savaşı'dır. Sebüktegin'in Doğu Gur bölgesini Gazneli tahakkümüne katarken pek fazla zorlanmadığı görülmektedir. Mamafih Gurluların kayıp tarihi olarak adlandırabileceğimiz X. asra dair yeni belgelerin ortaya çıkarılması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Sultan Mahmud Hindistan seferlerini gerçekleştirdiği esnada Gurlu galesi ile de uğraşmak durumunda kaldı. Nitekim böylesine nazik bir süreçte Gurlular Muhammed b. Sûrî önderliğinde yol kesmekte, itaatsiz davranmakta ve Gazneli kervanlarına saldırıp halkı rahatsız etmekte idiler. Gazneliler nezdinde Gurluların yapmış olduğu bu fenalıklar hazmedilemez bir hal aldı. 401/1010 yılında gerçekleştirilen sekizinci Hint seferinden sonra Sultan Mahmud Gurlulara savaş açtı. Utbî eserinde savaşın sebebini Gurluların kabilelerin yolunu kesmelerine, halka zulmetmelerine ve itaatten çıkmalarına bağlamaktadır. Müellif devam eden cümlelerinde şu ifadelerle yer vermektedir:

Bir gün Sultanın aklına Gur diyarı geldi. Kendi kendine “şuradaki dinsiz köpekler gözcüler bırakıyor, kabilelerin, yolcuların yollarını kesiyorlar. Halka zulmediyorlar. Bizi saymıyorlar. Zorbalık gösteriyorlar. Bütün bu köpeklikleri yerlerinin sarplığına güvenerek yapıyorlar. Nedense biz de bunlara bir şey yapmadık. Bunları böyle bırakmak doğru değil. Bunların haklarından gelmek gerektir. Bunlara karşı bir gazve açmalıyız” dedi. Kararını verdi ve emretti. Süvari, piyade birçok asker toplandı. (al-Utbî, 1868: 362-363).

Aynı konuda İbnü'l-Esîr ise; “Gur toprakları Gazne'ye komşu idi. Gurlular yol kesiyor ve yollardan emniyeti kaldırıyorlardı. Yurtları korkunç ve dağlık bir bölgede, dar ve yüksek geçitlerde yer alıyordu. Yol kesip soygun yaptıktan sonra buralara gelip kapanıyorlar ve yollarının zorluğundan istifade ediyorlardı” demektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 179).

Kaynakların aktarmış olduğu bu bilgiler Sultan Mahmud'un Gur seferine büyük bir önem verdiğini göstermektedir. Gurluların sergiledikleri düşmanca tavırlar, Gaznelilere vermiş oldukları ekonomik zararlar ve kendilerinin gayrı Müslim olmaları da Sultan Mahmud'un bu hususta kararlı davranmasını sağladı. Öyle ki o, kendisi ile bütünleşmiş olan Hindistan seferlerine bile Gur gailisi sebebiyle bir fasıla vermek durumunda kaldı.

Gurlular üzerine ilk olarak Gaznelilerin Herat Valisi Hâcib Altuntaş¹² ve Tûs Valisi Arslan Câzib¹³ önderliğinde bir ordu gönderildi. Bu iki vali Sultanın en çok güvendiği adamlarıydı (al-Utbı, 1868: 363; İbnü'l-Esîr, IX, 1987: 179; Erdoğan, L, 2013: 158). Gazneli ordusu Gur topraklarına vardıktan sonra Âhengerân Hisarı'nın bulunduğu dağlık bölgenin eteklerinde yer alan dar geçitlere ulaştı. Ancak burası tamamıyla Gur askerleri tarafından kuşatılmıştı. İki taraf arasındaki mücadele karşılıklı ok atışları ile başladı. Zaman zaman Gur ve Gazne askerleri kılıçlar ile de savaşıyor ancak tam bir netice elde edilemiyordu (al-Utbı, 1868: 363; Muhammed Nazım, 1931: 71). Sultan Mahmud savaşın gidişatından haberdar olunca seçkin kuvvetlerinden oluşan bir ordu ile Büst üzerinden Zemindâver yoluyla harekete geçti. Beyhakî, Sultan Mahmud'un Gur seferine dair şu bilgileri aktarmaktadır:

400/1010-1011 yılının aylarında Emîr Mahmud Büst üzerinden Zemindâver yolu ile Gur gazâsına gittiği vakitte iki oğlu Emîr Mes'ûd ve Emîr Muhammed ile kardeşi Yusuf'un ve ay-

¹² Gaznelilerden önceki hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Ebu Sâid Altuntaş, Emîr Sebüktegin'in gözde memlûklerinden birisiydi. Daha sonra aldığı görevler ile hâcib-i kebirlik makamına kadar yükseldi. Sebüktegin'den sonra tahta geçen Sultan Mahmud döneminde 391/1000-1001 yılında Herat valiliğine getirildi. 408/1017 yılında Harezim valiliğine tayin edilen Altuntaş ölümüne kadar bu görevde kaldı. Gazneli Mahmud tarafından düzenlenen seferlerin çoğuna kuvvetleri ile birlikte iştirak etti. Mahmud'dan sonra yerine geçen oğlu Sultan Mes'ûd döneminde Karahanlı Ali Tegin ile Buhârâ'da yapılan bir savaşta yaralanan Altuntaş aldığı yaranın etkisi ile Âmül'de öldü (423/1032). Bkz.: (Nizâmülmülk, 1982: 272-273; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 179, 208; Sümer, 1987: L, 109-110; Özaydın, 1989: II 547-548).

¹³ Gazneli Mahmud'un en büyük emîr ve kumandanlarından birisidir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Sert bir mizaca sahip olan Arslan Câzib, Gazneli Mahmud'un Türkmenlerin Ceyhun'dan geçmelerine müsaade etmesine tepki göstererek "Türkmenleri bu vilayete neden getirdin? Bu yaptığın hatadır! Mademki getirdin ya hepsini öldür! Ya da bana ver erkeklerinin başparmaklarını keseyim ki ok atmasınlar" demiş, bunun karşılığında Sultan Mahmud kendisine "Acımasız adamsın! Gönlün çok katıdır" cevabını vermiştir. Gazneli Mahmud döneminde Tûs valiliğine atanan Arslan Câzib Türkmenlere karşı yapılan mücadelelerde yer almıştır. Tûs şehrinde bir saray inşa ettirmiştir. 419/1028 yılında öldüğü zaman Sengbest'te bulunan Arslan Câzib Türbesi'ne defnedilmiştir. Bkz.: (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 363; Çetin, 2007: 184; Akkuş-Zeki, 2016: V, 184).

rica ağır eşyaların da Zemindâver'de bırakılmasını emretti. O zaman şehzadeler on dört yaşında, Sultan'ın kardeşi Yusuf ise on yedi yaşındaydı. Emîr Mahmud'un şehzadelerin ve kardeşinin Zemindâver'de kalmalarını istemesinin sebebi bu şehri pek uğurlu görmesinden ileri gelmekteydi. Çünkü burası onun babası Sebüktegin'in kendisine verdiği ilk vilâyetti. Sultan şehzadeleri Zemindâver valisi Bay Tegin'i Zemindâverî'ye emanet etmiş, onun tarafından maaşlarının ödenmesini istemişti (Beyhakî, 1319: I, 117).

Sultan Mahmud'un dâhil olmasından sonra gün ışıyla başlayan savaş öğlen vaktine kadar devam etti. Gazneliler Gur askerlerinin kademeli bir şekilde geri çekilmelerini sağladılar. Böylece Âhengerân Hisarı'nın önlerine kadar geldiler. Muhammed b. Sûrî burada on bin kişilik askeri ile hisarı savunuyordu. Sultan Mahmud bu şekilde bir başarı elde edilemeyeceğine kanaat getirdikten sonra bir savaş taktiği ile ordusuna geri çekilmelerini emretti (al-Utbî, 1868: 364; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 179; Esterabâdî, ty: 79; Göksu, 2017: 75; Merçil, 2007: 39; Durak, 2000: 66).

Sultanın amacı Gur askerlerini mevzilenmiş oldukları dar geçitlerden çıkarıp ovaya çekmekti. Şebânkâreî'de geçen kayıtlara göre Sultan Mahmud bu savaşa 100.000 kişilik bir ordu ile katılmıştı. Savaş meydanında ordusunu üç kısma ayıran Sultan 30.000 kişilik kuvveti ile Gurlulara tuzak kurmuştu. Yine Şebânkâreî Sultan Mahmud'un bir iki gün Gurlularla savaştığını ifade etmektedir (Şebânkâreî, 1376: 51-52). Gazneli birliklerinin geri döndüklerini gören Gurlular bu durumu bir galibiyet alameti olarak görüp düşmanı tam bir yenilgiye uğratmak için harekete geçtiler. Bu şekilde buldukları mevzilerini terk ediyorlardı. Şimdi Gur askerlerinin yegâne amacı dağıldığını düşündükleri Gazneli ordusunun ganimetlerini ele geçirmekti. Sultan Mahmud planının başarılı bir şekilde devam ettiğini ve Gurluların mevzilerinden yeteri kadar uzaklaştığını görünce ordusuna geri dönüp savaşmalarını emretti. İki taraf arasında tekrar başlayan savaş Gaznelilerin kesin galibiyeti ile neticelendi (Utbî, 1868: 364-365; İbnül Esîr, 1987: IX, 179; Cüzcânî, 1342: I, 329; Mîrhând, 1338: IV, 785; Hândmîr, 1333: II, 379; Hamdullah Müstevfî, 1387: 393; Fasihî, 1384: II, 569; Kazvinî, 1343: 150; Şemsüddin Muhammed el-Musevî, vr. 325b; Merçil, 2003: 364; Noorulhak, 2005: 92). Gur askerlerinin çoğu savaş alanında öldürüldü. Hândmîr eserinde Gaznelilerin, Gurlu lideri Muhammed b. Sûrî ile birlikte iki bin esir ele geçirdiklerini bildirmektedir¹⁴. Savaşın ardından Âhengerân Hisarı'nın yanı sıra Gurlulara ait birçok şehir

¹⁴ (Hândmîr, II, 379).

ve kale Gazneli birlikleri tarafından zapt edildi (İbnül Esir, 1987: IX, 179).

Tutsaklar arasında Muhammed b. Sûrî'nin en küçük oğlu Şîş de bulunuyordu. Cüzcânî, Şîş'in babası nezdinde diğer kardeşlerinden daha üstün tutulduğunu bildirmektedir (Cüzcânî, 1342: I, 329). Sultan Mahmud esirler ile birlikte Gazne'ye doğru yola çıktı. Gazne hududunda yer alan Gilân¹⁵ mevkiine ulaşıldığı zaman Muhammed b. Sûrî esir olmayı gururuna yediremeyerek yüzüğünde sakladığı zehri içip intihar etti. Onun intiharına yönelik Utbî şu ifadelere yer vermektedir: "İbnî Sûrî, kendisini kementte, boynunda halka, hisardaki mallar gitmiş görünce bilhassa mallara acıyarak yüzük taşında taşımakta olduğu zehri emdi. Canını cehennem malikine ısmarladı". (al-Utbî, 1868: 365)

Âhengerân Savaşı ile birlikte Gurlular bir kez daha Gazneli tahakkümü altına girmeyi kabul etmek durumunda kaldılar. Sultan Mahmud'un bu başarısının ardından Gur bölgesinde İslâmiyet'in hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı da ifade edilmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Yeminüddevl'e'nin Gur şehirlerinde İslâm esaslarını açıkça ortaya koyduğunu, onlara İslâm'ı öğretecek görevliler tayin ettiğini haber vermektedir. Yine Utbî ve Hamdullah Müstevfi de Âhengerân Savaşı'ndan sonra Gur'un İslâm yurdu olduğunu bildirmektedirler (al-Utbî, 1868: 365-366; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 179; Hamdullah Müstevfi, 1387: 393).

Muhammed b. Sûrî'nin ölümünden sonra Sultan Mahmud, Şîş b. Muhammed'i serbest bırakarak Gur'a gönderdi. O, Gur'a vardığında büyük kardeşi Ebû Ali b. Muhammed saltanatı ele geçirmiş ve tahta oturmuştu. *Tabakât-ı Nâsırî*'de geçen bilgilere göre Ebû Ali b. Muhammed Sultan Mahmud tarafından hükümdarlık makamına getirilmişti (Cüzcânî, 1342: I, 329-330).

Sonuç

Gurluların ortaya çıktıkları dönemde karşılaştıkları ilk devlet Gazneliler'dir. Var olma mücadelesinde dönemin en güçlü devletlerinden birisi ile olumsuz ilişkilerin kurulması Gurluları önemli ölçüde yıprattı. Sebüktegin'in Doğu Gur'a gerçekleştirdiği başarılı seferler neticesinde bölge hâkimiyet altına alındı. Kaynaklar bu dönem hakkında çok fazla bilgi vermeseler de Gurluların Sultan Mahmud dönemine kadar Gaznelileri metbû olarak tanıdıkları anlaşılmaktadır. Sultan Mahmud'un tahta geçmesi ile birlikte Gurlularda da bir taht deği-

¹⁵ Bu yer ismi Raverty tercümesinde Kidan şeklinde geçmektedir. Bkz.: (Raverty, 1881: I, 321).

şikliği yaşandı ve Muhammed b. Sûrî, babası Sûrî b. Muhammed'in vefatı üzerine devletin yeni hükümdarı oldu.

Muhammed b. Sûrî'nin tahta geçer geçmez gerçekleştirdiği ilk icraat dağlık Gur bölgesinin çeşitli kesimlerinde yaşayan kabileleri tek bir çatı altında toplamak oldu. O, merkezi bir birlik tesis edip bölgedeki kabile-devlet anlayışına son vererek devletleşme sürecinde ilk adımı attı. Ancak böylesine hassas bir süreçte Gaznelilerle yaşanan hadiseler devletleşme serüveninin ilk safhasının başarısızlıkla sonuçlanmasına sebebiyet verdi. Sebüktegin döneminde bölgenin doğu kısmının tabiiyet altına alınmasından sonra burada yaşayan Gurluların Gazne sarayına yıllık haraç ve silah göndermesi kararlaştırılmıştı. Muhammed b. Sûrî ilk olarak taahhüt edilen vergileri göndermemeye başladı. Bu, Gaznelilere karşı başlatılacak isyanın ilk somut örneği idi. Fakat iki taraf arasında savaşı kaçınılmaz hale getiren olay Gurluların Gazne kervanlarına saldırmaları oldu. Bu durum Hindistan seferleri ile meşgul olan Sultan Mahmud'un dikkatini Gurlulara yöneltmesine sebebiyet verdi.

Utbi'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Sultan Mahmud gerçekleştireceği Gur seferini ekonomik, toplumsal ve dinî nedenlere dayandırmıştı. Gerçekten de Gazne kervanlarının Gurlular tarafından yağmalanması büyük oranda ekonomik zarara sebep oluyordu. Ticaret yollarında can ve mal güvenliğinin olmayışı toplumsal huzursuzluğa yol açıyordu. Son olarak bölge halkının henüz İslâm dinini kabul etmemiş olmaları Sultan Mahmud'un cihâd anlayışının bir gereği olarak Gur'a sefer düzenlemesini gerektiriyordu.

Gurluların savaş zamanlarında en büyük avantajları konumlanmış oldukları sarp ve dar geçitli dağlık araziydi. Onlar bu şekilde kervanları yağmaladıktan sonra geldikleri yerlere kaçıp gözden kayboluyorlardı. Bu dağlık yapı bölgenin tamamında mevcuttu ve Gurlular kendi yaşam alanlarını iyi tanıyorlardı. Sultan Mahmud'un Herat Valisi Hâcib Altuntaş ve Tûs Valisi Arslan Câzib komutasında gönderdiği Gazneli ordusu Âhengerân Hisarı önünde Gurlular tarafından durduruldu. İki taraf arasında başlayan ve uzun bir süre devam eden savaşta kazanan taraf çıkmadı. Hatta Gazneli ordusuna karşı koymayı başaran Gurlular bu beraberliği bir galibiyet gibi gördüler. Savaşın gidişatı hakkında Sultan Mahmud'a haber verildiğinde o seçme kuvvetlerinden oluşan bir ordu ile bizzat harekete geçti. Sultanın yetişmesi ile ordular tekrar çatışmaya başladılar. Ancak Sultan Mahmud kısa bir süre sonra düşmanının bu şekilde yenilgiye uğratılamayacağına kanaat getirdi ve ordusuna geri çekilmelerini emretti. Bu elbette bir savaş taktiği idi. Sultanın amacı Gurluları dar geçitlerinden çıkarıp kendi üzerine çekmekti. Çok geçmeden sahte geri çekilme planının

olumlu neticeleri ortaya çıktı. Gurlular düşmanlarının yenilgiye uğrayıp geri çekildikleri zannına kapılarak ganimetleri ele geçirmek için harekete geçtiler. Bu şekilde bulunmuş oldukları mevzileri terk ediyorlardı. Sultan Mahmud Gur askerlerinin istediği yere kadar geldiğini görünce ordusuna geri dönüp savaşmalarını emretti. İki taraf arasında başlayan üçüncü savaş kısa bir süre içerisinde Gaznelilerin kesin galibiyeti ile neticelendi (400/1010-1011). Savaşta esir alınan Gurlu lideri Muhammed b. Sûrî bu esarete dayanamayarak yüzüğüne sakladığı zehirle intihar etti.

Âhengerân Savaşı Gurluların bir kez daha Gazneli Devleti'nin tabiiyeti altına girmesine neden oldu. Öte yandan bu savaş sonrasında Gur bölgesinde İslâmiyet hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. Sultan Mahmud, Gur halkına İslâm'ı öğretecek görevliler tayin edip yeni dinin esaslarını bölgede açıkça ortaya koydu.

Kaynakça

- Adalıoğlu, H. H. (2017). Siyaset Kültürü ve Sebüktegin'in Pend-nâme'si Üzerine Değerlendirmeler. *MUTAD*, IV/2, 377-386.
- Akkuş, M.- Zeki, İ. (2016). Târîh-i Beyhakî'ye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkisi ve Selçuklu Algısı. *USAD*, V, 181-204.
- al-Utbi. (1868). *Kitab-ı Yamını*. Reynolds, J. (Terc.). London: Harvard College Library.
- Anonim. (1381). *Târîh-i Sîstân*. Bahâr, M. T. (Neşr. ve Tsh.). Safaî, F-Ercümenî, M. (Haz.). Tahran: Moin Yayınevi.
- Anonim. (2008). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*. Duman, A-Ağarı, M. (Çev.). Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Avfî, Sedideddin Muhammed (1324). *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmii'r-Rivâyât*. Bahâr, M. T. (Tash.). Tahran: Kitabhane-i Meclis-i Senâi.
- Bakır, A. (2004). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*. I, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Barthold, W. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Yıldız, H. D. (Haz.). Ankara: TTK.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi*. I, Ankara: TTK.
- Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Kâtib. (1319). *Tarih-i Beyhakî*. I, Nefisi, S. (Neşr.). Tahran.
- Bosworth, C. E. (2002). Gur. *Encyclopedia Iranica*, XI, 399-400.
- Bosworth, C. E. (2008). The Early Ghaznavids. *The Cambridge History of Iran*, IV, New York, 162-198.
- Boswoth, C.E. (1961). The Early Islamic History of Ghur. *Central Asiatic Journal*, VI/2, 116-134.

- Çetin, A. (2007). Yahya Kazvinî'nin Lubbu't-Tevârih'inde Selçuklular İle Alâkalı Bilgiler. *Gazi Türkiyat*. 183-192.
- Duman, A. (2013). *Nerşahî'nin Târîhu Buhârâsı*. İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Durak, N. (2000). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. Ankara: ASAM.
- Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadeddin İsmail b. Ali el-Eyyübî. (1740). *Takvimü'l-Buldân*. Beyrut: Dâr-u Sadr.
- Ebûbekir Tihriânî. (2001). *Kitâb-ı Diyarbekrîyye*. Öztürk, M. (Çev.). Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.
- el-Belâzurî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud. (2002). *Fütûhu'l-Buldân*. Fayda, M. (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdoğan, C. (2013). Harezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi Ve Altuntaşlar Dönemi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. L, 143-180.
- Esterabadi, Muhammed Kasım Hinduşah. (t.y.). *Târîh-i Firişte*. Nasırî, M. R. (Musahhîh). İsfahan: Merkez Tahkikat Rayane-i Kâime.
- Fasih Hâfî, Ahmed b. Muhammed. (1384). *Mücmel-i Fasihî*. I-II, Nasrabâdî, M. N. (Tash.). Tahran: Esâtir.
- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdü'l-Hay b. ed-Dahhâk b. Mahmud. (1327). *Târîh-i Gerdîzî/Zeynü'l-Ahbâr*. Mîrza Muhammed Hân Kazvînî. (Tah.). Tahran.
- Güner, A. (2007). Nûh II. *İslâm Ansiklopedisi* İçinde. (Cilt, 33, ss. 228). İstanbul: MEB.
- Hâfız Ebrû. (1349). *Coğrafya-yı Hâfız-i Ebrû Kısmet-i Rub'i Horasan: Herat*. Mail-i Bünyâd-ı Ferheng. (Haz.). Tahran.
- Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekir b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvînî. (1387). *Târîh-i Güzîde*. Abdü'l-Hüseyn Nevâhî. (Tah.). Tahran: Müesseset-ü İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmüddîn Muhammed b. Hâce Celâlüddîn Muhammed. (1333). *Târîhu Habibi's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*. II. Tahran: Kitabhâne-i Hayyâm.
- Higuchi, T- Barnes, G. (1995). Bamiyan: Buddhist Cave Temples in Afghanistan. *Taylor & Francis, Ltd*. 282-302.
- Hourcade, B. (1999). Fîrûzkûh. *Encyclopedia Iranica*, IX, 636-639.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nâsibî el-Bağdâdî. (2014). *İslâm Coğrafyası (Sûrat El-Arz)*. Şeşen, R. (Terc.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- İbn Hordazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hordazbih el-Bağdadî el-Fârisî. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*. Ağarı, M. (Çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. (1987). *el-Kâmil fi't-Târih*. IX. Özaydın, A. (Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. (2015). *Ülkelerin Yolları (Mesâlikü'l- Memâlik)*. Ağarı, M. (Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. I, Ankara: TTK.
- Merçil, E. (2003). Mahmûd-ı Gaznevî. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* İçinde. (Cilt, 27, ss. 362-365). Ankara: TDV.
- Merçil, E. (2007). *Gazneliler Devleti Tarihi*. İstanbul: TTK.
- Merçil, E. (2009). Sebüktegin. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* İçinde. (Cilt, 36, ss. 262-263). İstanbul: TDV.
- Mîrhând, Seyyid Hamîdüddîn Muhammed b. Burhânüddîn Hâvendşâh b. Kemâlüddîn. (1338). *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. IV. Zeryab, A. (Neşr.) Tahran: İntişârât-ı İlmî.
- Mîrhând, Seyyid Hamîdüddîn Muhammed b. Burhânüddîn Hâvendşâh b. Kemâlüddîn. (2017). *Ravzatu's-Safâ (Gazneliler)*. Göksu, E. (Terc. ve Not.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Nazım, M. (1931). *The Life And Times of Sultan Mahmud of Gazna*. Cambridge.
- Nizâmülmülk, (1982). *Siyasetnâme*. Köymen, M. A. (Terc.). Ankara: TTK.
- Noorulhak, A. J. (2005). *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Isparta.
- Öntürk, V. (2018). *Târih-i Sistân*. İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Özaydın, A. (1989). Altuntaş el-Hâcib. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* İçinde. (Cilt, 2, ss. 547-548). İstanbul: TDV.
- Raverty, H.G. (1881). *Tabakât-ı Nâsirî: A General History of The Muhammadan Dynasties of Asia*. I, London: Rivington.
- Sardadver, H. (1308). *Tezkire-i Coğrafya-yi Târih-i İran*. Tahran.; 99-115 Sayfaları Arası Aka, İ. (1973). Herat ve Herîrûd Boyu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXVII, 179-192.

- Sümer, F. (1987). Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi Harizm Valisi Altuntaş. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, L, 109-115.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. (1376). *Mecmâü'l-Ensâb*. Muhaddis, M. H. (Tash.). Tahran: Müesseset-ü İn-tişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Şemsüddîn Muhammed el-Musevî, *Kitâb-ı Esâhhü't-Tevârih*. Turhan Sultan, nr. 224.
- Şeşen, R. (1992). Buhârâ. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* içinde. (Cilt, 6, ss. 363-367). İstanbul: TDV.
- Tarzi, Z. (1988). History and Monuments (of Bamian). *Encyclopedia Iranica*, III, 657-661.
- Uslu, R. (1998). Herat. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* içinde. (Cilt, 17, ss. 215-218). İstanbul: TDV.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdullah. (1977). *Mu'cemü'l-Buldân*. IV. Beyrut: Dâru Sadr.
- Yazıcı, T. (1992). Belh. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* içinde. (Cilt, 5, ss. 410). İstanbul: TDV.
- Yörükân, Y. Z. (2013). *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.